

अनुसन्धानप्रक्रियायाः चरणानि (STEPS OF RESEARCH PROCESS)

SNKT5001 - संस्कृतशोधप्रविधिः

एम० फिल्/ पीएच्० डी०

डॉ० विश्वेशवाग्मी

सहायकाचार्यः, संस्कृतविभागः

महात्मा-गाँधी-केन्द्रीय-विश्वविद्यालयः, बिहारः

vishujnu@gmail.com

अनुसन्धानप्रक्रियायाः चरणानि (Steps of Research Process)

- ❖ शोधसमस्यायाः सञ्ज्ञानम् (Identifying a Research Problem) –
- ❖ साहित्यसर्वेक्षणम्/समीक्षा (Survey/Review of Literature) –
- ❖ शोधविषयस्य चयनम् (Selecting a Topic) –
- ❖ प्राक्कल्पना (Hypothesis) –
- ❖ प्रस्तावितशोधप्रारूपस्य निर्माणम् (Formation of Synopsis) –
- ❖ शोधसामग्र्याः सङ्कलनम् (Material Collection) –
- ❖ तथ्यानां विश्लेषणम् (Analysis of Facts) –
- ❖ तथ्यानां सामान्यीकरणम् निष्कर्षाणाञ्च विवेचनम् (Generalization of Facts & Interpretation of Findings) –
- ❖ शोधप्रबन्धलेखनम् (Documentation of Thesis/Dissertation) -

शोधसमस्यायाः अञ्ज्ञानम् (Identifying a Research Problem)

- ❑ 'कस्यापि शोधस्यारम्भः शोधसमस्यायाः स्फुटीकरणेनैव भवति'
- ❑ 'सामान्यतः शोधसमस्या तादृशी समस्या वर्तते यथा द्वयोर्द्व्यधिकचरणेषु वा प्रश्नात्मकसम्बन्धस्याभिव्यक्तिर्सञ्जायते'
- ❑ मेक्गुईन महोदयेन (M.C Guigan) समस्यायाः अभिव्यक्त्यर्थं त्रीणि कारणानि कल्प्यन्ते-
 - ज्ञाने रिक्तता (Knowledge Gape)
 - विरुद्धपरिणामः (Contradictory Result)
 - तथ्यस्य व्याख्यानम् (Explaining a 'Fact')

साहित्यसर्वेक्षणम्/समीक्षा (Survey/Review of Literature)

- ❑ एतद्विधम्- १. प्रारम्भिकम् २. विस्तृतञ्च ।
- ❑ तत्तत्क्षेत्रेषु विधीयमानानाम् अनुसन्धानकार्याणां विवरणं प्राप्यते ।
- ❑ शोधसमस्यायाः चयने विश्लेषणे च परिकल्पनानिर्माणे तथा अनुसन्धानस्य रूपरेखानिर्माणे साहाय्यं प्राप्यते ।
- ❑ शोधसम्बन्धिज्ञानस्य अभिवृद्धिर्भवति ।
- ❑ शोधसमस्यायाः परिसीमने साहाय्यं प्राप्यते ।
- ❑ अनुसन्धानप्रविधीनां ज्ञानं भवति ।
- ❑ अनुसन्धानस्य पुनरावृत्तिर्न भवति ।

शोधविषयस्य चयनम् (Selecting a Topic)

- सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णम् –
- शोधार्थिनः अभिरुच्यनुसारम् –
- अन्तर्विषयी सम्बद्धता –
- सम्भाव्यतायाः निश्चयः (व्यावहारिकपक्षस्य वस्तुनिष्ठचिन्तनम्) –
- साहित्यसमीक्षणम्/सर्वेक्षणम् –
- शीर्षकस्य स्पष्टता भ्रमराहित्यता च –
- विषयस्य स्पष्टाभिव्यक्त्यर्थं यद्वावश्यकं चेत् शीर्षकोपशीर्षकेषु तस्य वर्गीकरणम् –

प्राक्कल्पना (Hypothesis)

- अनुसन्धानस्य आधारः
- प्राक्-पूर्वम्, कल्पना - विचारः
- पूर्वानुमानमाश्रितः विचारः/ सिद्धान्तः येन सम्भावितशोधस्य दिशानिर्धारणं भवति ।
 - द्वयोर्द्व्यधिकचरणेषु वा व्याप्तस्य सम्बन्धस्य अनुमितं विवरणम् ।

प्राक्कल्पनायाः वैशिष्ट्यम्

- स्पष्टता
- अनुभवसिद्धता
- प्रयोगसिद्धता
- पूर्वनिर्मितसिद्धान्तैः सह सम्बद्धता
- अनुसन्धानस्य मार्गदर्शने उपयोगिता
- सम्भावितनिष्कर्षस्य साधनता

प्राक्कल्पनायाः उद्देश्यम्

- अनुसन्धानस्य दिशः निर्धारणम्
- अनुसन्धानक्षेत्रस्य सीमांकनम्
- उपादेयतथ्यानां सङ्कलने साहाय्यम्
- तर्कसङ्गतनिष्कर्षस्य प्राप्तिः
- सिद्धान्तानां निर्माणे साहाय्यम्

शोधप्रारूपस्य निर्माणम् (Formation of synopsis)

- ❑ शीर्षकम्
- ❑ विषयक्षेत्रमुद्देश्यञ्च
- ❑ प्राक्कल्पनायाः सूत्रीकरणम्
- ❑ सर्वेक्षणम्
- ❑ विषयचयनस्यौचित्यम्
- ❑ शोधप्रविधीनां चयनम्
- ❑ प्रस्तावितमध्यायविभाजनम्
- ❑ समयस्य संसाधनानाञ्च निर्धारणम्
- ❑ सन्दर्भग्रन्थसूची

शोधसामग्र्याः सङ्कलनम् (Material Collection)

- ❑ साधनानि-
 - ❑ अन्तरङ्गसाधनानि
 - ❑ बहिरङ्गसाधनानि
- ❑ विस्तृतसन्दर्भग्रन्थसूच्याः निर्माणम्

तथ्यानां विश्लेषणम् (Analysis of Facts)

तथ्यानां
परीक्षणम्

तथ्यानां
वर्गीकरणम्

तथ्यानां
सम्पादनम्

सामान्यीकरणं विवेचनञ्च (Generalization & Interpretation)

प्राप्ततथ्यानां सामान्यीकरणम्

निष्कर्षाणां सङ्गतीकरणम्

शोधपत्रलेखनम् (Documentation of Thesis/Dissertation)

Thesis/Dissertation

```
graph TD; A[Thesis/Dissertation] --> B[Preliminaries  
(पूर्वानुबन्धः)]; A --> C[The Text  
(मध्यानुबन्धः)]; A --> D[Reference Material  
(पश्चानुबन्धः)];
```

Preliminaries
(पूर्वानुबन्धः)

The Text
(मध्यानुबन्धः)

Reference Material
(पश्चानुबन्धः)

1. Preliminaries (पूर्वानुबन्धः)

- ❑ Title Page (शीर्षकपृष्ठम्)
- ❑ Affidavit (शपथ/घोषणापत्रम्)
- ❑ Preface/Forewords including Acknowledgement (प्रस्तावना/प्राक्कथनम्)
- ❑ Table of Contents (विषयानुक्रमणिका)
- ❑ List of Tables (तालिकासूची)
- ❑ List of Figures and Illustrations (चित्रारेखसूची)
- ❑ List of Abbreviations (सङ्केताक्षरसूची)

2. The Text (मध्यानुबन्धः)

- ❑ Introduction (भूमिका/प्रस्तावना)
- ❑ Main Body divided into chapters (अध्यायेषु विभक्तः मुख्यभागः)
- ❑ Conclusion (उपसंहारः/निष्कर्षः)

3. Reference Material (पश्चानुबन्धः)

- ❑ Bibliography (सन्दर्भग्रन्थसूची)
- ❑ Appendix (परिशिष्टम्)
- ❑ Index : persons' names, books' names (नामपदानुक्रमणिका)

सन्दर्भः-

- ▶ शोधप्रविधि एवं पाण्डुलिपिविज्ञान, प्रो० अभिराजराजेन्द्र मिश्र, अक्षयवट प्रकाशन, २०१७
- ▶ संस्कृत शोध-प्रविधि, प्रो० प्रभुनाथ द्विवेदी एवं डॉ० सुरेशचन्द्र चौबे, शारदा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, २०१४
- ▶ अनुसन्धानस्य प्रविधि प्रक्रिया, डॉ० नगेन्द्रः, राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, नई दिल्ली, २०१०
- ▶ संस्कृतशोधप्रविधि, डॉ० सत्यनारायण आचार्य, प्रकाशिका, पुरी, ओडिसा, २०१२
- ▶ अनुसन्धान सम्पादन प्रविधि, डॉ० वागीश शास्त्री, वाग्योग चेतना प्रकाशन, वाराणसी, २०१३
- ▶ **Elements of Research Methodology in Sanskrit, Dr. Keshab Chandra Das, Chaukhamba Sanskrit Sansthan, Varanasi, 1992**
- ▶ **Prof. Satyamurti, SSIS, JNU, New Delhi**

धन्यवादाः